
Pulszky Ágost és Concha Győző vitája az államról

I. BEVEZETÉS

A XIX. század második fele egy rendkívül pezsgő, különböző szellemi irányzatokkal átszőtt időszak volt az európai- és a magyar társadalomtudományi gondolkodásban. Magyar jogtudósaink kitűnő nyelvismeretükkel és a kortárs angol, francia és német nyelvű szakirodalom alapos ismeretével szerves részét képezték ennek a korszaknak. Ezekben az évtizedekben az európai filozófiai gondolkodást a Comte-Mill-Spencer nevével jelzett francia és angol pozitívizmus irányzata uralta, a természettudományban pedig a darwinizmus vált egyre inkább meghatározóvá, amely a társadalomra vonatkozó tézisekben a szociáldarwinizmus képében jelent meg. Ezzel párhuzamosan egyre erőteljesebben jelentkezett a marxizmus társadalomfilozófiája is. Ugyancsak ekkor indult útjára a német államtudományi gondolkodás, amely Georg Jellinek műveivel egy új korszak kezdetét jelentette. Bár az *Általános Államtan* csak 1900-ban jelent meg, kisebb írásai már ezt megelőzően ismertek voltak. Magyarországon ebben az időben Eötvös Józsefnek *A XIX. század uralkodó eszméinek befolyása az álladalomra* című könyve jelentette az egyetlen és biztos kiindulópontot. Eötvös elsősorban azt vizsgálta, hogy három eszme a szabadság, az egyenlőség és a nemzetiség milyen hatást gyakorolt az állam fejlődésére, s közben hitet tett a klasszikus liberális felfogás minimális államkoncepciója mellett.

Az 1850-es években publikált művét viszonylag gyorsan, több jelentős mű követte. Kautz Gyula 1862-ben megjelent *Politika avagy Országásztan*, majd az 1865-ben megjelent *Képviseleti állam* vagy az 1906-os *Parlamentarizmus és különösen parlamentáris kormányalkat* című monográfiái az angol alkotmányos monarchia közjogi és államelméleti alapjait taglalták.^[1] Részben kutatási eredményeire építve, részben ettől függetlenül az 1880-as és 1890-es években a dualizmus két meghatározó magyar jogtudósa, Pulszky Ágost és Concha Győző is meghatározó örökséget hagyott ránk. E két jogbölcse az állam meghatározásának kísérletén keresztül mondta el véleményét a társadalomtudomány – ezen belül a jogtudomány – pozíciójáról, az emberi természetről, a társadalomról és a jogról, úgy hogy nézeteiket egymással ütköztetve bontakozik ki előttünk a kon-

[1] Kautz Gyula munkásságát l. részletesebben: Smuk Péter: Kautz Gyula parlamentarizmus – fel-fogása. In: *Fiatal Oktatók Tanulmányai* (szerk. Szigeti Péter) SZE Jog- és Gazdaságtudományi Kar, Győr, 2004. 2. kötet, 9–27.

zervativizmus és az angol jogbölcseleti gondolkodás eredményeit átültető jogpozitivistá államkoncepció két egymástól gyökeresen eltérő személete.

II. TUDOMÁNYFELFOGÁSOK

Pulszky Ágost 1885-ben megjelenő „Jog-és állambölcsezet alaptanai” című művével a magyar jogpozitivistá jogbölcseleti gondolkodás első meghatározó alakja volt: „... munkássága révén először lehetünk tanúi a magyar jog- és állambölcseleti, de joggal állíthatjuk a szélesebb értelemben vett társadalomtudományi gondolkodásban, a korabeli Európában élenjáró angol tudományos szemléletmód átvételének és akkori felhasználásának. Az angol társadalomtudományi gondolkodás iránti affinitása elsősorban annak köszönhető, hogy iskoláinak jelentős részét Londonban végezve, már fiatalon megismerkedett az angol kultúrával és tudománnyal. A szabadságharcot követő emigrációs éveknek köszönhetően az angol mellett más európai nyelveket is kiválóan ismerő Pulszky számára – a kiegyezés révén nem csupán gazdasági és politikai, hanem a tudományos életben is megnyilvánuló pezsgés következtében – új, korábban nem tapasztalható lehetőségek nyíltak. Megszűntek a korábbi kötöttségek, a társadalomtudományi gondolkodás számára új orientációs minták jelentek meg. Közöttük talán legkézenfekvőbb módon az angol tudomány által megtestesített eredmények, módszerek és paradigmák.”^[2]

Pulszky műve szerkezeti szempontból is rendkívül érdekes. A szerző a tudományok rendszerezése – ezen belül a jog- és állambölcselet elhelyezése – után a társadalom, az állam és a jog fogalmi elemzését valósította meg, amellyel teljes mértékben eltért Eötvös József tematikájától. Eötvös a szabadság, az egyenlőség és a nemzetiség elvének jelentéstartalmát, illetve ezen eszméknek az államra gyakorolt befolyását elemezte, Pulszky ellenben a tudomány fogalomkészletének, módszerének, törvényszerűségeinek egzakt felvázolása után kezdett az egyes társadalmi jelenségek problémájának tárgyalásához. Ez egyúttal mintaként szolgált Concha Győző 1895-ben megjelent Politika című művéhez.

Pulszky szerint minden tudomány kizárólag a jelenségek és azok viszonyának, illetve törvényeinek ismeretére vállalkozhat, a jelenségek lényege a tudós számára megközelíthetetlen. „A tudomány eszerint jelenségek magyarázata, mert tudományosan magyarázni annyi tesz, mint okszerűséget kimutatni. Így tehát csakis a jelenségek és összefüggések ismertetésére szorítkozik, ezen túl pedig nem terjeszkedhet soha.”^[3]

A jogpozitivistá hazai képviselője szerint a szociológia, mint legmagasabb rendű tudomány az erkölccsant, a jog- és állambölcseletet és a politikát foglalja magába. A jog- és állambölcselet az emberi társas együttélés alakzatait és sza-

[2] Szabadfalvy József: Pulszky Ágost. In: *Magyar jogtudósok* II. kötet (szerk. Prof. Dr. Hamza Gábor) Magyar Felsőoktatás Könyvek, Professzorok Háza, Budapest, 2001. 49-50.

[3] Pulszky Ágost: *A jog- és állambölcselet alaptanai*. Budapest, 1885. 4.

bályait kutatja. Arra keresi a választ, hogy az emberi tudat és az emberi akarat hogyan jelenik meg a közületben. A tudat és akarat eredménye lehet törvény, jogi vagy politikai intézmény, vagy maga az állam. A jog és állambölcselet feladata továbbá, hogy a közjog, a magánjog, a nemzetközi közjog és a nemzetközi magánjog intézményeit és összefüggéseit kutassa.

Concha Győző a jog- és állambölcselet alaptanairól szóló műről már az 1880-as években bíráló megjegyzéseket tartalmazó, hosszabb ismertetést írt. A bírálat nem kizárólag a könyvnek szólt, annak ellenére, hogy Pulszky gondolatmenetét maga is rendkívül nagyra tartotta, hanem a pozitívizmus filozófiai irányzatának, illetve a francia és angol szociológia eredményeinek. A kritika több részből állt. Concha először a pozitívizmus XIX. századi irányzatát értelmezte a konzervatívizmus eszmerendszerének talajáról. Elutasította a pozitívizmus francia irányzatának programját. Auguste Comte filozófiájának programja a metafizikáról való lemondásban foglalható össze. A tény az emberi gondolkodás számára a jelenségből olvasható ki. Comte a filozófia és a szaktudományok feladatát a jelenségek világára korlátozta és az azok közötti összefüggéseket tekintette a tudós feladatának. Concha Győző vitatta ennek az álláspontnak a létjogosultságát. Nézete szerint az újkori filozófiai gondolkodás a XVIII–XIX. század fordulójára érzéketlenné vált az idealizmus, az elvont gondolkodás és a metafizika iránt. Ez azt jelentette, hogy önként lemondott a dolgok lényegének kutatásáról, s kizárólag a tények, illetve a tények közötti összefüggések kutatására vállalkozott. A filozófia ezt a nézőpontot, a természettudomány XVI. század óta tartó hatalmas ívű fejlődéséből ültette át, abban a hitben, hogy a társadalom működésére is alkalmazható lesz. „Ami a Comte-féle pozitívizmust egyéb gondolatirányoktól megkülönbözteti, az úgy hiszem abból áll, hogy tényekből indul ki, azok szellemi vagy anyagi voltával mit sem törődve, hogy szükségtelennek tartja a külön filozófiát, mely a lét és megismerés kérdéseit magyarázná, hogy a filozófiát az exact tudományok eredményeinek önmagától beálló összefüggésében és azok mindegyikének természetéhez illő, de mindig megfigyelésen alapuló módszerében találja..., hogy a biológia (élettan) és szociológia (társadalomtan) által úgy véli, hogy a szerves élet, mint az emberi lélek, a szellem, az erkölcs, a jog, a kormányzat állandó és változó tüneményeinek törvényeit megismerni, szóval az embervilág összes jelenségeit egyrészt a szerves természetből, másrészt a szervesség magasabbfokú alakzatából, a társadalomból magyarázni.”^[4] Mindezt kiegészíti a pozitívizmus egészét markánsan meghatározó evolúció törvénye, amely a kezdetleges társadalmi alakzatoktól haladva a fejlett társadalmi formációig általános törvényszerűséget mutat ki az emberiség történelmében.

A bírálaton túlmenően Concha Győző *Politika* című főművében rendszerezi első ízben a tudományokat. A jogpozitívista állásponttal szemben a társadalomtant – szociológiát – csupán a politika és az ún. előtudományok közötti határmezsgyeként határozta meg. Ez azt jelentette, hogy a mű címeiként is szereplő

[4] Concha Győző: A jog- és állambölcselet alaptanai. In: *A konzervatív és liberális elv. Válogatott tanulmányok 1872–1927*. Attraktor, Máriabesnyő–Cödöllő, 2005. 20.

politika tudománya a szerzőnél a legmagasabb rendű tudomány volt, feladata a nemzet „országoló” tevékenységének, az állam fogalmának a kifejtése. A politika hivatott az állam céljainak, eszközeinek, életelveinek és intézményrendszerének kutatására, ezek összefüggésrendszerének kimunkálására. A politika tudományának eredménye az emberi élet alaptörvényeinek feltérképezése, amelyhez az indukció és az analízis, illetve a dedukció és a szintézis módszerének váltogatásával juthatunk el. Az indukció módszere az egyes jelenségekből az általános ismeretekre történő következtetés felállítása, csak abban az esetben igazolható, ha az ismereteink célja egy konkrét egyedi jelenség vizsgálata. Ilyenkor az adott jelenség elemzésével jutunk új ismerethez. A dedukció már a jelenség mögötti lényeg vizsgálata során alkalmazandó következtetési módszer. Concha szerint a politika tudományában az indukció módszere kisebb jelentőséggel bír, csak abban az esetben alkalmazható, ha az állam valamely aspektusát a történelemből levezetve akarjuk megragadni. A két módszer közötti különbség a könyv stilisztikájában kitűnően érvényre jut. Concha a történeti kitekintéseket mindig az adott probléma tárgyalásának menetébe iktatja, ám ez jóval kisebb formátumban szerepel, mint a szerző gondolatmenete.

Az állammal foglalkozó politika tudományának határait a szerző tágan értelmezte. Concha szükségét látta az államot alkotó ember és az államokra épülő emberiség lényegének feltárását. Ugyanakkor a politikát nem emelte ki mereven a tudományok rendszeréből. Külön említést tesz. A politika előtudományai az emberrel foglalkozó filozófiai antropológia, az etnográfia, a közgazdaságtan, a nyelvtudomány és a bölcsészeti tudományok. A bölcsészeti tudományok részét képezi az etika és a vallás. A szociológia az előtudományok és a fő tudomány, a politika között foglal helyet. A társadalomtan az egyéni érdekek és kapcsolatok szövedékének tana. A szociológia és a politika közötti különbségtételt Concha abból a szempontból is fontosnak tartotta, hogy az előbbi mozgatórugója kizárólag az egyén, az utóbbié a nemzet, amelynek alkotóeleme a nemzettel azonosuló és abban, mint nagyobb egészben feloldódó egyén.

1. Társadalom- és jogfelfogások

Pulszky nézete szerint a társadalom törvényei a természeti törvényekkel mutatnak hasonlóságot annyiban, hogy mindegyik alapja a tapasztalás, és mindkét tudományterület jelenségei mögött a tudomány által feltárandó törvényszerűségek rejlenek. Csakhogy a társadalmi tudományok területén vizsgálандó jelenségek az emberi gondolkodás és cselekvés termékei, az emberi felfogás és vágyak pedig szüntelen befolyást gyakorolnak az egyes jelenségekre. Ebből következően a társadalmi jelenségek rendszerszerű szemléletéhez szükség van egy önálló ismérve, s ez az emberi célok rendszerében fedezhető fel. A cél nem más, mint az egyén akarat-elhatározásból származó tudatos és okszerű eredménye. Kiindulópontja lehet egyaránt a külvilágból származó impulzusok sokasága és az egyénben rejlő indulatok, érdekek, vágyak megléte, amely az emberi akaratban ölt testet és emberi cselekvést eredményez. A célok egyben okai is a társa-

dalomban jelentkező eszményeknek, amely annyiféle lehet, amennyi emberi szükséglet és vágy létezik.^[5]

A társadalom keletkezését a szerző az ember állatvilágból származó társas ösztöneiből vezeti le. Az ember közösségi világát az különbözteti meg az állatvilágtól, hogy a társas viszonyok egy részében jelen van a közvetlen haszon és a felismert érdek. Ebben a vonatkozásban különbséget tesz társadalom és társaság között. A társadalom a társaság határozatlan, állatias formájának következménye fejlettebb formában. A társadalom a kölcsönös függőség, illetve a sokoldalú érdektagság logikus rendszere, keletkezése az alapját képező életérdek felismerésétől függ. Pulszky Comte és Spencer nyomdokain haladva kifejezetten evolucionista gondolatot képvisel, hisz a társadalom fejlődésében. A társadalmak történeti típusai között különbséget tesz: 1. vérségi, törzsi, helyi szomszédsági, 2. egyházi társadalom és 3. nemzeti társadalom. A különbség alapja a társadalmat alkotó egyének valamely lényeges és szükségszerű érdekének ösztönös megsejtése, vagy tudatos felismerése. A legkezdetlegesebb életérdekek a vérségi, a szomszédsági és a közösségi kapcsolatok, ezt követik a történelmi és erkölcsi hagyományok, illetve a közös keresztény hit, majd a nemzeti társadalomban az érdekek bonyolultabbá válásával a munka és a nemzetiségi hovatartozás képezi a társadalom alapját.

Pulszky gondolatmenete a Comte filozófiájában megjelenő három stádium elméletével áll összhangban. A francia szociológia képviselője az emberi társadalmak egyenes irányú fejlődésének álláspontját képviselte. Nála a kezdetleges társadalmakat vallási, majd metafizikai eszmék tartották össze, s csak a modern társadalomban jelent meg a pozitív tény. Pulszky lehetőséget lát arra, hogy a nemzeti társadalmak egy későbbi történelmi korszakban egyetemes világtársadalom felé fejlődjenek tovább, ám ennek részletes kibontására nem vállalkozik.

Pulszky jogfelfogása a társadalom fogalmához hasonlóan evolucionista szemléletet tükröz. Az egyes jogrendszerek közötti különbséget a jog főelvvel magyarázza. A főelv azon tulajdonságok általános és elvont összefoglalása, amelynek hiányában a jogtalanság állapota következik be. Ennek alapján a magyar jogtudós szintén három, egymást követő stádiumot állít fel. A teológiai stádiumban a jogot az istenség akaratával és lényegével azonosítják, a metafizikai stádiumban a természet rendjével, törvényeivel vagy az emberi értelemmel. A tapasztalati stádiumban a haszonelmélet, a hatalomelmélet és az ember jogérzéke, mint változó jelenség a jog főelve.^[6] A jogfejlődésben egyenes irányú fejlődést tételező szerző szerint az a legtökéletesebb jog „...amely a legnagyobb egyéni cselekvőséget biztosítja a legkisebb állami cselekvőség árán.”^[7] Pulszky tehát egyén és közösség viszonyában a jog helyességének fokmérőjét az egyénbe, az individuumba és nem az államba helyezi.

[5] Pulszky: *i. m.* 26.

[6] Pulszky: *i. m.* 275.

[7] Pulszky: *i. m.* 282.

Concha nézete szerint a társadalom és a jog mibenlétére nem elegendő magyarázat a jelenségek vizsgálata, valamint az emberiség történelemében kimutatott evolúció törvénye. Az emberi társadalom és a természet között olyan lényegi különbség van, amely alapján e két képződmény nem hasonlítható össze. Erre Concha legfeljebb a kezdetleges társadalmak esetében lát lehetőséget, ahol az ember sokkal közvetlenebb kapcsolatban áll a természettel, ám ez a modern társadalmakra már nem igaz. A társadalom, a jog és az állam emberi alkotás, sokkal bonyolultabb, összetettebb, egyedibb és változatosabb képet mutat, mint a természet: „Az alkotások, melyeket az embervilág mutat, nemcsak annyiban múlják felül a természetét, hogy bonyolultabbak, hanem annyiban is, hogy formáik sokkal változatosabbak, a megelőzőkhöz viszonyítva eredetibbek, újabbak. Amire a természetnek évezredek kellenek, azt a szellem századok alatt munkálja, s amit a természetben több-kevesebb sikerrel az elemek önkéntelen mozgásaként fel lehet tenni, az az embervilágban a tömegmozgásokon kívül az egyéni lángész, tetterő szülötte is.”^[8]

Ebből következően Concha a szellemet önálló tényezőként ragadja meg. A társadalmi jelenségek az emberi gondolkodás és cselekvés eredményei, ami korszakonként sokkal több változáson és módosuláson megy keresztül, semhogy a jelenségekből kiolvasható lenne egy általános törvényszerűség. Az emberi felfogást és vágyakat olyan sok impulzus éri az egyes korszakokban, hogy nem lehet sem a kezdetleges társadalom (premodern) és modern társadalom közötti különbséget, sem a comte-i három stádium elméletet, mint általános törvényszerűséget megfelelő magyarázatul elfogadni. Ugyanakkor a változó társadalmi jelenségek rendelkeznek egy állandó lényeggel. Ennek a lényegnek a felmutatása a tudomány – a jogtudomány – feladata. A lényeg az adott jelenség eszméjében húzódik meg.

Concha Győzőnél a társadalmi jelenségek vizsgálatánál a fő motívum az emberi célokban rejlik. Az emberi célok mögött ember alkotta eszmék állnak, a szépnek, az igaznak, a szentnek az eszméi. Az eszmék az emberi cselekvés mozgatórugói, a cselekvés eredménye a társadalmi alkotás. Azt kell megvizsgálunk, hogy az egyes történelmi korszakokban melyek az emberi célok és vágyak tárgyai, milyen eszmékben hitt és hisz az ember. Ebből következően nem fogadja el Pulszky azon érvét, hogy a társas lét az állatvilágból ered. Concha szerint a gazdálkodás motívuma, az erkölcsi és vallási normák megléte, a társadalmi fogalmak akármilyen kezdetleges formában is, de jelen vannak az ember közösségi életében éppen olyan korán, mint a nemi kapcsolat. A társas lét alapja nem az ember állati természetében gyökerezik, azaz nem lehet a természetből levezetni. Vitatja Pulszky azon meglátását is, hogy a társadalom a fő életérdekek mentén tagolódik és egyenes irányú fejlődést mutat, azaz elveti a hódító, az egyházi és a nemzeti társadalom alakzatait és azok egyenes irányú fejlődését. Álláspontját arra alapozza, hogy a hódító társadalom mögött is található magasabb szellemi eszmények, vallási és etikai képzetek, és az egyházi

[8] Concha Győző: *Politika*. Az Eggenberger-féle Könyvkereskedés Kiadása, Budapest, 1895. 39.

társadalomnak is léteztek materiális jellegű, gazdasági érdekei. Concha szerint a vallást, művészetet és tudományt, amely minden egyes korszakban a társadalom része, a pozitivizmus nem képes megmagyarázni. Concha Győző Pulszky-kritikája mögött a romantika irányzatának irracionális emberfelfogása állt. Politika című művének emberképe az ember szellemiségének kibontásában ragadta meg az ember lényegét. A szerző elveti azon, az európai gondolkodásban uralkodó naturalista és realista filozófiai elméleteket, amelyek az embert természeti lényként fogják fel, vagy a természeti világgal való szoros kapcsolatát vallják. Azt Concha sem tagadja, hogy az ember fizikai léttel bír, ám a természettel való azonosulás éppen az ember lényege ellen hat. „Az ember élete ott kezdődik, ahol a bensejében érzett végtelenséget, szellemiséget kifejtteni, s a véges természet fölött uralkodóvá tenni megkísérli... Az emberi élet rejtély marad, ha az emberiségnek végtelen jellegét, szellemiségét, a természet életétől való különbségét föl nem vesszük. Az ember élete szakadatlan küzdelem a végességből, a korlátolt létből kiemelkedni, s az ember végtelen lényegét a véges természeti világgal szemben érvényre emelni.”^[9] Az ember eszméjének alkotórészei: a szellemiség, az egyetemesség és az önelhatározó szabadságban.

A Politika által felvázolt emberkép további lényeges eleme a közösségi lét és a szabadság. Concha következetesen, az egész művön keresztül a közület kifejezést használja az ember közösségi kapcsolatrendszerére, s ebben látja a szabadság megvalósulását. Ezt ő maga azzal indokolja – s ebben a motívumban a szociológiával, mint alapozó tudománnyal való jogpozitivistá felfogással szembeni ellenérzése öltött testet –, hogy „Közület alatt az emberek legáltalánosabb kapcsolatát értem, melyet sem a községgel (Gemeinde), sem a közösséggel (Gemeinschaft), sem a társadalommal (Gesellschaft) visszaadni nem lehet. A község az embereknek szomszédos, területi viszonyú kapcsolatát jelenti, a közösség több önálló elemnek, érdeknek, jognak szervezettség nélküli vonatkozását, a társadalomnak ellenben az emberek egyéni érdekei szülte szervezettségét.”^[10] A közület olyan általános nemfogalom, amely egyfelől az emberi kapcsolatok legkezdetlegesebb formájának ábrázolására volt alkalmas, másfelől az egyes közösségi kapcsolatrendszerek – így pl. a család és a társadalom – mint specifikus alakzatok is kibonthatóvá váltak, harmadrészt világosan ki lehetett mutatni a közösségi viszonyok sokasága és az állam közötti különbséget.

Ebben az időben az európai szociológiai gondolkodást jelentősen befolyásolta Tönnies „Közösség és társulás” című munkája, amely a premodern és modern társadalom közötti különbséget elemezte. Concha ezt a felosztást nem fogadta el, már csak abból a megfontolásból sem, hogy nem a társadalmat, hanem az államot tekintette vizsgálódása középpontjának. Az államhoz nézete szerint a német Gemeinwesen kifejezés a legalkalmasabb szinonim fogalom, mert ez fejezi ki leginkább a szellemi közösséget.

[9] Concha: *Politika. I. kötet*, 31.

[10] Concha: *Politika. I. kötet*, 23.

A közületben felfogott szabadság ugyanakkor az Eötvös „Uralkodó Eszméi”-vel való szembenállást is jól jelezte. A liberális ideológia egyénhez kötött individuális szabadságfogalmát Concha nem tudta értelmezni. Eötvös József számára a szabadság az egyén önkibontakozásában, tehetségének kifejtésében áll, amely mögött a társadalmi kapcsolatrendszer és az állam csupán eszközként szolgál. Concha konzervatív szabadságfogalma ezzel szemben kizárólag a közületi kapcsolatokban ölthetett testet, az ember önmegvalósítása, az ember eszméjének kibontakozása kizárólag az államban, mint legmagasabb rendű szellemi egy-ségben biztosítható.

A közület, a közösségi kapcsolatrendszer különböző, egyre magasabb szintű alakzatokban ölt testet. Legkezdetlegesebb foka a család szeretetközössége. Tagjainak egymáshoz való vérségi alapú kapcsolatát a szeretet határozza meg. Ezen a szinten az emberi eszme csupán kezdetlegesen valósulhat meg, mivel a család kis létszámú embercsoportot ölel fel, tehát nem elégséges valameny-nyi emberi szükséglet biztosítására. A család jelentőségét Concha azonban több alkalommal kiemelte, ebben látta a többi közösségi kapcsolatrendszer alapját. A következő szintet a társadalom jelentette. A társadalom a közület azon alakzata, ahol egyéni érdek érvényesítésére szolgáló rendek, illetve osztályok különböző hierarchikus – alá- és fölrendeltségi – közösségi viszonyrendszert valósítanak meg. Itt a kapcsolatokat születési-, foglalkozási-, vagyoni- és egyéb különbségek bonyolult rendszere szabályozza. A társadalom családtól külön-böző jellemvonása az egyes kapcsolatokban jelen lévő érdekkonfliktus, amely-nek feloldására a társadalom nem képes.

Concha Pulszky Ágost jogbölcseleti művéhez hasonlóan különbséget tesz a társadalom történelmi korszakokban megvalósult alakzatai között. Ebben a vonatkozásban 1. katonai vagy anarchikus, 2. vallási vagy teokratikus, 3. patrimoniális, 4. törzsi, 5. rendi, 6. szabad kereseti vagy munkamegosztáson alapuló, illetve 7. hivatalnoki alakzatokat határol el egymástól. Concha Győző társadalomtípusai ugyanakkor ideáltipikus modellek, a szerző maga is elismeri, hogy egy konkrét történelmi korszakban általában több szervező elv hozza létre a társadalom szerkezetét.

A társadalom több kizárólagos jellemvonással rendelkezik. Keletkezésének oka, hogy az egyén önmagában nem képes az ember eszméjét a család szintjén megvalósítani. A családban élő egyének nem tudják gazdasági és szellemi szükségleteiket kielégíteni. Ugyanakkor a társadalom szükségképpen az egyen-lőtlenség állapota, amely minden társadalmi alakzatban az alsóbb és a felsőbb rétegek közötti különbségben ölt testet.

Ugyancsak bírálja Pulszky jogfelfogását. Kritikai észrevételei elsősorban a jogpozitivistá tudóshelyes jogra vonatkozó nézetére vonatkoznak. Ez Concha szerint nem más, mint az egyén és a köz közötti viszonyrendszer pontatlan, önkényes megragadása. Bírálata kettős irányú. Egyrészt mi az alapja az egyéni cselekvőség előtérbe állításának az állammal szemben? Másrészt azáltal, hogy Pulszky a legtökéletesebb jogot igyekszik meghatározni, definíciója értékelemet tartalmaz, holott a pozitívizmus alapeszméje az adottból, a tényből való kiindulás. Concha eleve vitatja azt, hogy a jog fogalmát meg lehetne konstruálni

a gazdasági, a vallási és az erkölcsi viszonyoktól függetlenül. Az általa felvázolt konzervatív állameszme nem teszi lehetővé számára, hogy az egyén és köz viszonyában az előbbinek adjon prioritást.

1. Államfelfogások

Pulszky az állam fogalmának elemzésén belül különválasztja az állam keletkezésére vonatkozó teóriákat, az állam céljára, hatáskörére és eszményére vonatkozó elméletektől. Miközben sorra veszi az állam keletkezésére vonatkozó premodern, ún. teokratikus, patriarchális, patrimonialis, és a modern, ún. társadalmi szerződésre épülő, metafizikai és történeti jogi típusú nézeteket, arra a következtetésre jut, hogy ezek a nézetek csupán egy közös vonatkozással bírnak, mivel egy adott társadalomszervezési alapelven nyugszanak: „Egyébiránt általános érvényű államkeletkezési elmélet csak az volna, amely az állam fejlődésének egész folyamatát történetileg megvilágítaná, vagyis amelynek segítségével e fejlődés törvényeit lehetne alkalmazni mindazon esetekre, amelyekben az államok egyáltalában kiképződtek. Ez már csak azért sem érhető el, mivel az eddig keletkezett társadalmak és államok nem merítik ki a lehetőket, a jövőben okvetlenül valósulók körét, s mivel eszménynek megfelelő állam ennek folytán sem létesülhet soha.”^[11]

Az államcél-elméleteket a szerző:

- a, alaki: I. önfenntartás, II. jogalkotás-és jogfenntartás és
- b, anyagi: I. vallási vagy hierarchikus, II. panteisztikus, III. erkölcsi rendre-, közjóllétre-, népakaratra-, és haszonra, mint társadalomszervező főelvekre vonatkozó elméletekre bontja.^[12]

Az államcél megértéséhez a célszerűség általános fogalmából kell kiindulni, amely nem más, mint emberi érdekre vonatkoztatás: „... akár képzeltség ez az istenség vagy a működőnek felfogott természet által előre kitűzöttnek, akár az emberiség tapasztalataiból merítettnek és az emberi tudatban kifejtettnek. Ennek folytán, mihelyt az ember magát a világ központjának nézi, – a mi egyébiránt elsődleges lélektani jelenség, és az ember kezdetleges önérvényesítéséből és önzéséből támadva, tudatának fejlődését kíséri mindaddig, míg belátni tanulja, hogy saját cselekvése tényezőinek önkénytelen tárgyilagosságából jutott e felfogásra, és hogy léte a jelenségek világában az általános törvényszerűségnek alávetettségben a többieknek csupán melléje van rendelve – az egész természetben elsősorban a czélszerűség mozzanatát keresi...”^[13]

[11] Pulszky: *i. m.* 208-209.

[12] Az államcél-elméletek részletes ismertetését l. Pulszky: *i. m.* 211-225.

[13] Pulszky: *i. m.* 211.

Az államcél fogalma kettős minőséggel bír. Az állam egyfelől a társadalom feltétlen alakja, azaz öncélként tételezett, másfelől a mindenkori uralkodó társadalom célja, azaz teljes célként tételezett. Az állam tehát öncélú és teljes célú képződmény. Az önfenntartás alaki elmélete szerint az állam külső kényszeren alapul, a társadalom tagjainak érdekein és céljain kívül létezik. Az alaki célelméletek másik csoportját alkotó jogfenntartó elmélet hívei szerint a jog csupán a társadalmi cselekvések óramutatója, mivel a társadalmi viszonyok önmaguktól rendeződnek, a közösség és egyén érdekei megbonthatatlan harmóniában vannak. Ennek a nézetnek az a jogfelfogás adja az alapját, mely a jogot pusztán elvont, ésszerű szabályként ragadja meg, így az állam feladata csupán a minden időre és korra szóló jog érvényesítése. Pulszky vitatja ezt a nézetrendszert, mivel felfogása szerint ez a jogot csak teljesen üres kategóriaként kezeli. Az anyagi célelméletek valamilyen elvont eszme: az isteni világ-, vagy a természet előre elfogadott rendjéből, a közjő, az erkölcsi rend, a népakarat vagy éppen az emberi boldogság utilitarista fogalmából indulnak ki, s ennek megvalósítását látják az államban.

A Pulszky által alkalmazott fogalmi analízis módszerével, a különböző elméletekkel szemben az állam mibenlétét a társadalom és a jog felől szemlélve alaki, azaz formális értelemben lehet megragadni. A társadalom felől nézve az állam a társadalom alakja: „Az állam öntudatra és külső hatalomra jutott társadalmi érdek, mely elég erős minden más érdeknek parancsolni, az állam a társadalom hatalmi szervezete... a társadalmi együttlét feltételeinek összege, a közösségi és egyéni cselekvőség tekintetében...”^[14] Az állam fogalma a jog felől szemlélve: jogalkotó és jogfenntartó társadalom, amely a saját fennállásának feltételeit saját és alattvalónak eljárására nézve parancsoló, engedélyező és tiltó szabályokban kijelenti és érvényesíti (...) mindig mint az állam akarata jelentkezik, nyíltan kifejezve parancsban, engedélyben, vagy tilalomban, avagy hallgatag elismerve szokásban.”^[15]

Concha Győző ezzel szemben az állam eszmei valósága mellett érvel. Nézete szerint az államról alkotott helyes fogalmunk alapja az lehet, hogy meghatározzuk az állam lényegét és célját. Az államtan feladata a jogtudományon belül az állam mibenlétének kutatása, az állam alkotórészeinek feltárása, s ezen részek közötti törvények és összefüggések kutatása. A jogtudomány által felállított törvényszerűségek azonban soha nem fognak a természettudomány szigorúan objektív törvényeihez hasonlítani. Az állam fogalma – szemben a természettudomány fogalmaival – olyan társadalmi jelenségre vonatkozik, amit maga az ember alkotott. Ebből következően az állam nem függetlenítheti magát egyetlen történelmi korszakban sem az emberi tudattól, akaratától és cselekvéstől. Concha azonban nem híve a történelmi megközelítésnek, az állam lényegét nem a történelmi megközelítésből nyert ismeretek szintézise hozza létre, hanem a történeliségtől független változatlan lényeg kimutatása.

[14] Pulszky: *i. m.* 159–160.

[15] Pulszky: *i. m.* 240.

Nézete szerint ez nem más, mint az állam rendeltetése. Az állam az emberért van, az ember céljait hivatott megvalósítani, amely nem más, mint az ember önkibontakozása, személyiségének kifejtése. Ebben a vonatkozásban az állam általános, változatlan lényeg, függetlenül attól, hogy mely történelmi korszakban milyen formában jelent meg. Ez egyértelműen a klasszikus liberális ideológia minimális államról alkotott felfogásának ellentéte. Az ember nem önálló individuum, nem atomizált egyén, hanem egy nagyobb egység része. Ez a konzervatív nézet azzal a következménnyel jár, hogy az egyéni célokat Concha a közcéllal, illetve közérdekkel azonosítja. A közcél az államhoz hasonlóan nem az egyes ember céljainak mechanikus összessége, hanem az egyéni célok felett álló magasabb rendű eszmei egység.

Nem szabad azonban figyelmen kívül hagyni, hogy Concha Győző államról alkotott korai elképzeléseit egyértelműen a XIX. század elejének német filozófiai nézetei befolyásolták, amelyben Fichte „Beszédek a német nemzethez” című művének gondolatai, illetve a hegeli jogfilozófiai alapjai egyaránt megfigyelhetők. Fichte a századelő egyik meghatározó vitájához csatlakozva arra kereste a választ, hogy az emberiség kozmopolita vagy inkább patrióta közösségekben képes boldogulni. A német idealista filozófus egyértelműen a nemzet létjogosultságát támogatta a világpolgársággal szemben, amelyet arra alapozott, hogy mindenkinek a saját nemzeti keretei között kell küzdenie az emberiség eszméjének és magasabb céljainak megvalósításért. A nemzet alapja a kultúra, amely népdalokban, történelmi hagyományokban és szokásokban, azaz a néplelekben ölt testet. Concha az egyén-nép-nemzet-állam-emberiség kapcsolatában szintén a nemzetnek tulajdonítja a legmagasabb rendű eszmei valóságot, amelyet azonosított az állam fogalmával.

A hegeli filozófiából az állam eszméjét, illetve annak több vonatkozását vette át. Azáltal, hogy Concha az állam céljait az egyén céljaival azonosítja, arra a hegeli koncepcióra támaszkodik, hogy az egyén nem önmagában hordja létének alapjait, hanem az állam tagjaként nyeri el létezése értelmét. Az individuum csak annyiban rendelkezik objektivitással, erkölcsiséggel és szabadsággal, amennyiben egy állam része. Hegel „A jogfilozófia alapvonalai” című művében az államot a partikuláris társadalmi érdekek felett álló általános érdekként jellemezte, amely megszüntetve megőrzi a különböző érdekeket: „Az állam célja az általános érdek, mint ilyen és benne a különös érdek fenntartása.”^[16] Ez a nézet Conchánál is megtalálható, hiszen az államot a társadalomban megjelenő partikuláris érdekek és érdekkonfliktusok felett álló általános lényegnek és erkölcsi tökéletességnek tekinti.

Ez a konzervatív koncepció az állam Pulszky által adott definíciójában nem látta megalapozottnak a társadalom és az állam közötti kapcsolatot. Azt maga Concha Győző sem vitatja, hogy az állam társadalmi érdekharok felett álló hatalmi szervezet, ez azonban pusztán az állam alaki – formai – meghatározásként fogadható el. Ugyanis a társadalom és az állam ilyen, Pulszky művében

[16] Bayer József: *A politikai gondolkodás története*. Budapest, Osiris Kiadó, 1998. 171. o.

található szétválasztása egyben a társadalom és az állam szembeállítására is, s azt eredményezi, hogy az állam a társadalommal szemben, az uralkodó osztályok egyoldalú hatalmi érdekeit érvényesítő kényszerszervezet. Az állam több mint pusztán hatalmi intézmény. „A konszolidált társadalmi hatalom azáltal, hogy a társadalomtól külön is kell szervezve lennie, önálló életművészetté válik, mely a kormányzói lángésznek, az erkölcsi eszmékkel eltelt emberi kebelnek módot nyújt, hogy a társadalom időleges és részleges érdekei ellenére ellenerőit kifejtse.” Az állam tehát olyan önálló, társadalomtól elkülönülő képződmény, amely a társadalom érdekei felett álló magasabb rendű szellemi és erkölcsi lényeg.

Rendkívül nagy hatást gyakorolt Concha Győző nézeteire Kuncz Ignác 1888-ban megjelent „A nemzetállam tankönyve” című műve. Ebben a monográfiában a szerző olyan koncepciót dolgozott ki, amelynek számos eleme megtalálható a Politika című könyvben. Concha Pulszky Ágost tudományfelfogásából a módszert, Kuncz művéből a koncepciót ülteti át fő művébe. Kuncz fogalmazta meg ugyanis a nemzet személyiségének tanát, valamint az állam és a nemzet azonosítását. A tankönyv alap gondolata az emberiség-nemzet-állam viszonyrendszerének meghatározása. Mindhárom közösségi kapcsolatrendszer személy mivolttal rendelkezik. Az emberiség a személy általános mivolta, a nemzet mint partikuláris emberiség a személy különös volta. A nemzet személy mivoltának egyéni lélekben való öntudatra ébredt személyes léte, pedig az állam: „A nemzet ama öntudatos lét etikai lét, mely évezredek át milliárd elme gondolatát, milliárd szív érzelmét személyes egységbe, a földi halhatatlanságba foglalja. E földi halhatatlanság az állam.”^[17]

Kuncz szerint a nemzet attól válik azzá, ami, hogy az erkölcsi világrend megnyilvánulásaként, embereket összekötő személyes egységként öntudattá változik. A nemzetben megtestesülő személyes lét erkölcsi és metafizikai lét. Az állam ez az öntudattá változott erkölcsi lét, külső, a külvilág számára érzékelhető attribútumai az államszervezet és a terület. Kuncz különbséget tesz „igazi” és „nem igazi államok” között. Megkülönböztetése a szerző által konstruált kritériumok alapján értékszempontot tükröz. Az igazi állam a nemzet érdekéért, ellentétben az egyesek érdekéért létezik. „Az igazi állam nem más mint az emberi önfeláldozásnak világtörténetileg kifejlődött nagy személyes rendszere.”^[18] Koncepciója államelméleti és alkotmányjogi szempontokból egyaránt több következtetést von maga után. Amennyiben a nemzetet, mint keretet az állam tölti ki, értelmetlenné válik a politikai nemzet koncepciója. Az állam öncél, a szuverenitás kizárólagos birtokosa és alanya, a legfőbb akarat és a legfőbb hatalom. A nemzet alkotóelemei az egyének nem faji, vagy nemzetiségi hovatartozástól függetlenül válnak a nemzet részeivé, hanem erkölcsi létük alapján. Kuncz tankönyve ezt a tézist antropológiai érvekkel támasztja alá. Az ember önző és önfeláldozó lény egyszerre. Egoista érdekeit a társadalomban, altruista érzéseit az államban éli meg, amelyben személyisége egyben felol-

[17] Concha Győző: Államtani problémák. In: Concha Győző: *A konzervatív és liberális elv...* 85.

[18] Concha: *Államtani problémák...* 85.

vad. Konceptiója Concha Győzőnek „A magyar faj hegemoniája” című művében további, újabb következtetésekre ad lehetőséget. Az 1890-ben megjelenő írásában Kunz hatására megjelenik a fichte-i kultúrfölény elmélete: „Minthogy tehát a magyar fajnak ép oly erős kultúrai, mint politikai egyénisége van, mellyel a Kárpátok között sokkal jobban szolgálhatja az emberiség közös céljait, mint a vele élő szláv és román fajok, minthogy továbbá a magyar nemzet erkölcsi erejét a német fajnak nem sikerült megtörni, innen ered uralma, ebben gyökerezik fölénye, hegemoniája e hazában.”^[19]

A konzervatív államfelfogás megértésnek központi eleme az ún. személyiségtan. Ez azt jelenteti, hogy a konzervatív gondolkodás az államot személyként fogta fel. Olyan öntudatos személyiséget látott benne, amelynek az emberhez hasonlóan, de az egyéni léttől elkülönült önálló élete, akarata, tudata egyaránt van. A személyiségtan ugyanakkor egymástól különböző nézetrendszerekben jelenik meg. A konzervativizmus eszmerendszerére nagy hatást gyakorolt egyrészt az organikus államfelfogás, amely a XIX. században egyszerre jelent meg a német politikai romantika (Schelling, Hegel) és a német jogtörténeti iskola (Savigny, Gierke), illetve a pozitívizmus eszmerendszerében. Ezek az irányzatok a társadalmat és az államot meghatározott lélettartammal rendelkező élő szervezetként írták le. Az organikus felfogások közül kiemelkedik Lorenz von Stein munkássága, aki az állam egész életét az öntudat, az elhatározás és a cselekvés mozzanataiban ragadta meg. L. v. Stein az állam erkölcsi mivoltának meghatározásához is eljutott.

Legalább ekkora hatással volt az állam személyiségének tanára a hegeli filozófia miatt csekélyebb visszhangot kapott Schopenhauer-i akaratifilozófia. Schopenhauer „A világ mint akarat és képzet” című munkájában a dolgok lényegének kutatását az individuumba helyezte. A német filozófus azt állította, hogy a világ számunkra pusztán képzetként adott. Amit a képzetből absztrahálunk az nem más, mint az akarat. Az akarat aktusa és a test mozgása az emberben nem két különböző állapot, hanem a kettő egy és ugyanaz.^[20] Az akarat kezdetleges formája az öntudatlan életakarat, amely öntudatosává válhat. Ez a tézis a konzervatív államelmélet szempontjából két szempontból bír különösen nagy jelentőséggel. Egyrészt a dolgok – így az állam – lényegének kutatása a jelenségvilág törvényszerűségeivel szemben a Politika fő törekvése. Másrészt az oszthatatlan államszemélyiségnek, mint akarat és cselekvés egységének jól megfeleltethető ez a gondolat. Azáltal, hogy a cselekvéseinket irányító akarat és a cselekvés között nem okozati összefüggés van, hanem azonosságot tételezünk fel, akkor az állam sem bontható szét elkülönült önálló hatalmi ágakra.

Schopenhauer akaratifilozófiáját a Magyar Filozófiai Szemle hasábjain Brassai Sámuel egyik tanulmánya vette át. Az 1891-ben megjelent „A filozófia fordulata” című írásában Brassai, szembehelyezkedve a korszakban uralkodó materialista és naturalista tanokkal, azt állította, hogy az ember nem pusztán

[19] Concha Győző: A magyar faj hegemoniája. In: Concha: *A konzervatív és liberális elv...* 109.

[20] Störig, Hans Joachim: *A filozófia világtörténete*. Helikon, Budapest, 1997. 408.

indulatok, biológiai szervek és idegek összessége, hanem öntudattal és szellemmel egyaránt bíró összetett lény. Az akarat az öntudatnak az a része, amely erőt képvisel, s ezáltal a test számára parancsot ad a cselekvésre,^[21] a cselekvés és az akarat azonban az adott személy részei, funkciói.

Concha Schopenhauer és Brassai nézetét továbbgondolva az államot is öntudattal bíró akaratként határozta meg, amely több lépcsőben bontakozik ki.

1. Az állam oszthatatlan személyiségének, egységes akaratának első, legkezdetlegesebb formában megjelenő öntudatlan alakja a nép. A nép egyének kisebb csoportja belső fejlődés vagy külső kényszerhatások – asszimiláció vagy konglomeráció – következtében jön létre.
2. A nép öntudatra ébredése következtében nemzetté válik, amelynek önmagát irányító, „országoló” tevékenysége az állam. Az öntudatra ébredést a szerző azzal a motívummal magyarázza, hogy ez teszi lehetővé a nép számára önmaga elhatárolására, életrendjének, gazdasági, vallási és jogi szükségleteinek felismerésére.^[22]

Ezen a ponton a szerző egyben Kuncz tételét veszi át. A nemzetet az állammal azonosítja, szinonimaként használja a nemzet, az állam, a szuverén akarat, az államszemélyiség kifejezéseket. „Az állam az ember egyetemes eszméjének megvalósulása öntudatos személyiséget alkotó nemzetek irányzó, országoló tevékenysége által.”^[23] Az állam tehát a szerző koncepciójában az ember eszméjének kibontakozása, a család és a társadalom ellentétéből kiváló magasabb rendű szellemi egység. Az állam meghatározásának a műben található további elemei: az önálló személyi mivolt, a tökéletes szabadság, a külső hatalom, az erkölcsi valóság és az öncél jelleg.

Az állam önálló személyiségének külső attribútuma a terület. Az állam maga rendelkezik az adott területen tagjaival, céljával, intézményeivel. Ezen a ponton egy további megjegyzést szükséges tenni. Az állam öntudatra ébredt akaratként való meghatározása, személyi léte nem von maga után semmilyen kiemelt államformát. Erre Concha műve is felhívja a figyelmet. Az állam egysége nem azt jelenti, hogy egy személy uralkodik, aki ezt az akaratot megtestesíti, hanem azt, hogy az állam az adott területen saját állampolgárai felett és más államokkal szembeni viszonyrendszerében egyaránt szuverén. Az akarat és a szuverenitás ugyanannak az állami egységnek két oldala. A szuverenitásban nyilvánul meg az állam személyisége, akarata. „...az állam közvetlenül mint uralom nyilatkozik és pedig tevőlegesen önmaga és részei, tagjai fölött, nemlegesen más államok irányában, amennyiben a többieket kizárja, hogy azok akár fölötté, akár polgárai fölött uralkodjanak. Ez az uralom, minthogy az állam a véges világ körében mozog, a fizikai erő kényszerével hat, de az állam személyiség lévén,

[21] Brassai Sámuel: A filozófia fordulata. *Magyar Philosophiai Szemle*, 1891. 5/6. szám 341.

[22] Concha: *Politika...* 218.

[23] Concha: *Politika...* 188.

uralma elsősorban akart útján nyilatkozik... az állami uralom egyenlő tehát az állam akaratának érvényre jutásával, úgy az az államhoz tartozók fölött, mint más államokkal.”^[24]

Az állam személyiségének további része, hogy kizárólag az állam képes a tökéletes szabadság megvalósítására. Concha a szabadság fogalmát is több lépésben határozta meg.

1. A szabadság első fokát az egyén belső ún. morális szabadsága jelentette. Ez biztosította az ember számára a szabad cselekvést és a családon belül való sult meg.
2. A következő fok a jogi szabadságban öltött testet, amelyben az egyéb a dolgok feletti uralmát tudja biztosítani, a társadalom kapcsolatrendszerében.
3. A harmadik és egyben legtökéletesebb szabadság a morális és jogi szabadság szintéziseként keletkező etikus szabadság az állam sajátossága.

Ebből következően az állam egyben az erkölcsi tökéletesség megvalósulása. A szerző több alkalommal hangsúlyozta, hogy ez a szabadság felfogás nem áll szemben az individuális szabadsággal. Az egyén önmegvalósítása csak az államon belül következhet be.

ÖSSZEGZÉS

A magyar társadalomtudományi gondolkodás két, dualizmus korabeli meghatározó alakja az állam fogalmának egymástól rendkívül jelentős mértékben eltérő koncepcióját alkotta meg. Vitájuk jelezte, hogy az egyén, a társadalom, az állam, és a jog mibenlétének kutatására vállalkozó jogtudomány nem tud egyetlen, mindenki számára elfogadható meghatározást nyújtani. Az állam fogalma olyan unitas multiplex (sokféleség egysége), amely különböző nézőpontokat és értékrendeket tükröz. Bár jelen tanulmány csupán a XIX. század második felére koncentrált, a XX. századi szociológiai, jogi és politikai államelméletek ezt az örökséget viszik tovább. Amennyiben a két szerző utóéletét nézzük is látható, hogy más közegben érvényesültek. Concha Győző konzervatív állameszméje a két világháború közötti államtani gondolkodást határozta meg. Pulszky Ágost életműve, pedig a XX. század első évtizedét meghatározó Társadalomtudományi Társaságban élt tovább, amelynek egyben első elnöke is volt.

[24] Concha: *Politika...* 243.

III. ÉVFOLYAM

2011 • 1

- ♦ ANTAL ATTILA | Az 1989-es Alkotmány előkészítése és megalapozása
- ♦ HORVÁTH GERGELY | A „jó gazda gondosságának” normatív kibontása az agrár-környezetjogban
- ♦ JUNGI ESZTER | A „Miranda-figyelmeztetés”, avagy a hallgatás joga a magyar büntetőeljárásban
- ♦ GANCZER MÓNIKA | Az állampolgárság fogalmának történeti formái az ókortól a modern korig
- ♦ GÖNDÖR ÉVA | A szülési segély története a magyar társadalombiztosítási jogalkotásban
- ♦ CSEPELI GYÖRGY | Carl Schmitt a politikai mezőben
- ♦ VIGH EDIT | A Széchenyi Istvánról szóló pszichobiográfiai kutatások összegzése
- ♦ SZIGETI PÉTER | Majtényi László: Az információs szabadságok
- ♦ CSÖRGITS LAJOS | Smuk Péter: Ellenzéki jogok a parlamenti jogban
- ♦ BICZÓ ZALÁN | A Győri Királyi Jogakadémia tanulmányi rendszere és viszonyai

GYŐR

JOG- ÉS POLITIKATUDOMÁNYI FOLYÓIRAT

JOG • ÁLLAM • POLITIKA